

УДК 94(477)«17»

Андрій Сапронов

аспірант кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

ПОЛКОВИЙ СЕКВЕСТР ГЕТЬМАНЩИНИ: ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД І СТАН СПОРУДИ НА СЕРЕДИНУ XVIII СТ.

У статті здійснено спробу дослідити стан приміщень в'язниць на середину XVIII ст. у полкових містах Гетьманщини та Глухові. Гарний стан споруди в'язниці був запорукою покарання злочія. У правничих джерелах зазначено про існування трьох видів місць для утримання в'язнів: «сподня» і «верхня» в'язниці та окреме приміщення для арештантів із вироком. Зовнішній вигляд секвестру у вітчизняній історіографії є малодослідженим. У статті автор послуговувався матеріалами, де проілюстровано випадки втеч злочіїв із секвестрів. Окрім них, використано документи полкових канцелярій, в яких просили дозволу у столичних органів влади на проведення ремонтних робіт.

У результаті дослідження з'ясовано, що секвестри полкових міст і Глухова зазвичай склалися з острогу, верхньої (1-2 хати) і нижньої тюрми та караулень. Іноді використовувалися будинки жителів для утримання арештантів. В'язні страждали від погодних умов. Не набагато кращими були умови несення служби в охорони арештантів.

Острог та стіни хат з часом трухлявіли і злочинці отримували можливість втекти. Варто зазначити, що споруда значно швидше ставала непридатною через постійні спроби втечі злочинців. Практика часткового ремонту в'язниць не могла вирішити проблему і за деякий час знову виникала необхідність оновлення установи.

На думку автора, існували три шляхи забезпечення матеріалами будівництва або ремонту тюрем. У першому випадку ресурси брали у мешканців полку на основі розподілу, котрий проводила полкова канцелярія. У другому – використовувалися гроші із казни лише на ті матеріали, яких не було у обивателів полку. Третій варіант проведення ремонтних робіт полягав у тому, що кошти на придбання всіх матеріалів брав на себе Військовий скарб.

Ключові слова: *Гетьманщина, полкові міста, в'язниця, арештанти, секвестр.*

В'язниця була важливою громадською спорудою міста ранньомодерної доби. Невідмінними атрибутами арешту були тюремні стіни і варта, які обмежували свободу дій спійманих злочіїв. Від стану будівлі та якості несення служби охороною значною мірою залежала безпека обивателів, адже втікачі дуже часто поверталися на злочинну стежку¹. Таким чином, гарний стан в'язничних споруд був запорукою успішного покарання злочія і

¹ Це було зумовлено масою факторів, провідним із яких була потреба втікачів забезпечувати себе їжею, грошима і одягом в умовах розшуку.

попередження нових правопорушень. У цій статті спробую дослідити, яким був стан приміщень для арештантів та вартових на середину XVIII ст. у полкових секвестрах Гетьманщини.

Спочатку, вважаю за потрібне вирішити питання категорійного апарату. Серед документів, в яких говорилося про місце про утримання підозрюваних, на середину XVIII ст. найчастіше зустрічалися терміни «секвестрь», «турма», «острог». У більшості випадків вони використовувалися як синонімічні. Однак у випадках, коли мова йшла про ремонт окремих частин в'язниці або для чіткого окреслення способу втечі злочинця – вони різнилися. Так, острогом називали переважно загорожу з дерева, яка оточувала житло арештантів, та обмежений нею простір. По відношенню до підземної частини буцегарні найчастіше послуговувалися словом «турма». Термін «секвестрь» використовувався в якості спільної назви підземного і надземного елементів споруди без острогу. Окрім того, так іноді називали неспеціалізовані приміщення, де тимчасово утримували злочинців. Тому для уникнення плутаниці в якості родової назви для позначення місця позбавлення волі я буду користуватися словами в'язниця, тюрма, буцегарня; а за словом острог залишу первісне значення. Для реалізації поставленої перед статтею мети спробую вирішити такі завдання:

– на основі юридичних зводів документів і праць дослідників з'ясувати якими мали бути тогочасні в'язниці та порівняти цей ідеал з фактичним станом споруд у полкових містах на середину XVIII ст.

– дослідити механізм забезпечення ресурсами будівництво та ремонт в'язниць, а також вартість робіт.

Перед викладом основного матеріалу про в'язничні споруди у Гетьманщині вважаю за доцільне спочатку коротко розглянути якими були місця ув'язнення у середньовічній та ранньомодерній Європі, а також на території Речі Посполитої. На мою думку, є доволі зручною класифікація, відповідно до якої варто розрізняти три типи ув'язнень: «превентивне» (утримання підозрюваного у в'язниці на час слідства або до прийняття вироку), «примусове» (випадки позбавлення волі, метою яких було змусити арештанта виконати ту чи іншу процесуальну дію; зазвичай це стосувалося виплати боргових зобов'язань) і «каральне», в якому ув'язнення було безпосередньо формою покарання².

У Середньовіччя та Ранньомодерний час ув'язнення частіше за все використовувалося задля запобігання втеч арештантів і завершення судового процесу покаранням винного. На думку Едварда М. Петерса, витоки практики ув'язнення потрібно шукати в германському та римському праві, в котрих було регламентовано можливі випадки позбавлення волі, а також в функціонуванні Латинської церкви, яка мала «в'язниці» для мирян та кліру³. Гай Гелтнер виділяє три типи середньовічних буцегарень. Першим типом були «духовні», які створювалися церковною владою з подібними умовами утримання до способу життя монахів. Покарання включало в себе усамітнення, обмеження в їжі та молитви. Іншим видом було утримання арештантів у підвалах, вежах та воротах замків. Умови перебування ув'язненого в замках корелювалися

² Langbein, J. H. (1976). The historical origins of the sanction of imprisonment for serious crime. *Journal of Legal Studies*, Vol. 5, P. 38; Geltner, G. (2006). Medieval prisons: between myth and reality, Hell and Purgatory. *History compass*. Vol. 4, P. 261; Dunbabin, J. (2002). Captivity and Imprisonment in Medieval Europe, 1000–1300, New York: Palgrave Macmillan, P. 2-3.

³ Морріс, Н., Ротман, Д. Дж. (ред.). (2009). Оксфордська історія в'язниць. Всесвіт. Київ, С. 48-56.

⁴ Geltner, G. (2006). Medieval prisons: between myth and reality, Hell and Purgatory. *History compass*. Vol. 4, P. 262-263.

⁵ Langbein, J. H. (1976). The historical origins of the sanction of imprisonment for serious crime. *Journal of Legal Studies*. Vol. 5, P. 39.

⁶ Основну мету створення робітничих домів варто вбачати у боротьбі з неробством. Більш детально про мотиви заснування такого типу установ див.: Spierenburg, P. (2007). *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe.*, Amsterdam: Amsterdam University Press, P. 12–23.

⁷ Див.: A. Ekirch R. (1985). Bound for America: A Profile of British Convicts Transported to the Colonies, 1718-1775. *The William and Mary Quarterly*. Vol. 42, No. 2, Pp. 184-200

⁸ Про трансформацію в системі покарань і набуття в'язницями визначної ролі див. Фуко, М. (1998). *Наглядати і карати: народження в'язниці*. Київ: Основи; Ignatieff, M. (1978). *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750–1850.*, New York: Pantheon Books; Rothman, D. J. (1971). *The discovery of the asylum: Social order and disorder in the New Republic*, Little, Brown and Company,

Boston and Toronto. Огляд зазначених фундаментальних праць, автори яких підняли це питання див.: Ignatieff, M. (1981). *State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment*. *Crime and Justice*, Vol. 3, Pp. 153-192.

⁹ Bieda, J. (2015). Cele i organizacja wiezienie zakładów karnych w I Rzeczypospolitej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*. 94, S. 79. На думку Наталі Старченко ув'язнення у замку розглядалося шляхетським середовищем «як покута, тобто моральне відшкодування потерпілим». Старченко, Н. (2014). *Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття)*, Київ: Laurus, С. 395.

¹⁰ Adamczek, T. (2011). O karze pozbawienia wolności w orzecznictwie krakowskiego sądu grodzkiego w XVIII wieku uwag kilka. *Z dziejów Prawa*. T. IV(12), S. 52–53.

з соціальним статусом в'язня. Ще одним варіантом позбавлення волі було утримання злодіїв у муніципальних в'язницях, котрі, на думку автора, виникли протягом 1250–1350 рр., що співпало з періодом інтенсивної урбанізації в Західній Європі та розширенням прав міст. Виходячи з цього метою консолідації своїх судових повноважень влада міст намагалася утримувати маргіналів та злодіїв у збудованих муніципалітетами в'язницях⁴.

Починаючи з XIV ст. на території сучасних Англії, Франції, Італії та Німеччини все частіше застосовувалося позбавлення волі в якості покарання. Ця зміна стосувалася злочинців, котрі скоїли дрібні порушення і не мали коштів для виплати штрафів. Однак цю трансформацію не варто розглядати як спробу ресоціалізації злодія, оскільки тюремне ув'язнення не розглядалося в якості способу перевиховання делінквентів⁵. Проте протягом другої половини XVI – початку XVII ст. виник цілий ряд місць позбавлення волі нового типу – робітничих будинків, в яких порушників перевиховували працею. Подібні заклади набули поширення спочатку на території Англії, Нідерландів, Фландрії, Північної Німеччини та Балтійських містах, а згодом на переважній більшості Європейського континенту⁶. У цей самий час на території Середземноморських країн (Іспанії, Італії, Франції) в якості покарання за тяжкі злочини виносили вирок про каторгу на галерах. Дещо пізніше в Англії доволі часто злодіїв засилали до американських колоній, а згодом – до Австралії⁷. Подібні покарання для Середземномор'я та Англії були дещо легшим аналогом смертної кари. Лише наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. у Європі та США були засновані установи, котрі були прототипами сучасних пенітенціарних установ⁸.

У Польській державі позбавлення волі переважно мало вигляд утримання у вежі. Такий спосіб покарання був поширеним щодо шляхетства протягом XV – XVIII ст.⁹. Існувало дві форми ув'язнення у вежі – нижня та верхня. Приміщення останньої знаходилося над поверхнею землі, мало вікно та двері. Перебуваючи у верхній вежі, шляхтич мав можливість отримати потрібні речі, лікарську допомогу та не мав обмеження у харчуванні¹⁰. Покарання у нижній вежі відбували за тяжкі злочини (проти життя та здоров'я, іноді – за злочини проти моралі). Вежа мала знаходитися на глибині 12 ліктів (9 метрів) і жодних зручностей у ній не було передбачено,

¹¹ Bieda, J. (2015). Cele i organizacja wiezienie zakładów karnych w I Rzeczypospolitej, *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Historica*. 94, S. 80 -81.

¹² Наприклад у Торуні, Кракові, Шренську, Перемишлі та Гродно. Janicka, D. (2003). Więzienia w Toruniu w XVIII-XX wieku, *Rocznik Toruński*, T. 30, 2003, S. 86-87; Adamczek, T. (2011). O karze pozbawienia wolności w orzecznictwie krakowskiego sądu grodzkiego w XVIII wieku uwag kilka. *Z Dziejów Prawa*, T. IV(12), S. 58; Bartoszewicz, A. (2014). Ratusz w małych miastach polskich w XV–XVI wieku. *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, T. LXXIV, S. 171; Кравченко, В. (2009). Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття. Український археографічний щорічник, Вип. 13/14, С. 419-420.

¹³ Мошак, М. (2016). Опис Кам'янецького замку 1570 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози в Завальнюк, О. (ред.). Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків. *Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 17-18 травня 2012 р. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006*, С. 34.

¹⁴ Михайловський, В. (2008). Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 18, Кам'янець-Подільський, С. 106.

¹⁵ Собчук, В. (2012). Кременецький замок. Студії і матеріали з історії Волині., Кременець: Кременецько-Почаївський ДІАЗ, С. 102.

¹⁶ Старченко, Н. (2007). Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. Соціум. Альманах соціальної історії, Вип. 7, С. 100.

¹⁷ Кравченко, В. (2009). Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття. Український археографічний щорічник, Вип. 13/14, С. 421.

¹⁸ Штанько, О. (2015). «Місце публічне, де спокій та порядність захованими є»: ратуша в рецепції луцьких і володимирських міщан XVI – першої половини XVII ст. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Матеріали 55 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, м. Володимир-Волинський, 23 жовт. 2015 р. Луцьк, С. 108.

¹⁹ Старченко, Н. (2007). Вбивство князів Четвертинських 1576 р.: судовий процес та замирення на Волині в кінці XVI ст. Соціум. Альманах соціальної історії, Вип. 7, С. 100.

²⁰ Кравченко, В. (2009). Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття, Український археографічний щорічник, Вип. 13/14, С. 430.

²¹ Там само, С. 431.

а харчування було обмеженим хлібом та водою¹¹. Окрім покарання вежею також існувала практика досудового ув'язнення, котра застосовувалася проти нижчих станів суспільства. Приміщення в'язниць розташовувалися підземеллях ратуш¹².

Відомості про в'язниці XVI – першої половини XVII ст. на території Волині, Галичини, Поділля, Холмщини і Наддніпрянщини є доволі обмеженими. Так, в описі Кам'янець-Подільського замку 1570 р. загадано про існування місця для утримання злодіїв у верхній та нижній частині вежі «Рожанка»¹³. В описі Кам'янецького замку 1613 р. щодо «Рожанки» вказано, що нижня частина знаходилася на глибині 12 ліктів і досягала фундаменту, а верхня було на рівні з землею. Приміщення верхньої в'язниці мало дубові двері, а поруч розташовувалося приміщення для вартових¹⁴. Щодо тюрми у Кременці відомо, що станом на 1548 р. вона знаходилася на території замкового подвір'я і була побудованою з дерева¹⁵. Відомо, що у 1578 р. у Кременці в'язнів утримували в замковій вежі під назвою «Куряча ніжка»¹⁶. За свідченнями Володимира Кравченка, у другій половині XVI ст. існували міська в'язниця в ратуші та «клітка казні міської», у котрій утримували обвинувачених у тяжких злочинах¹⁷. Відомо, що у Луцьку в другій половині XVI ст. в'язнів утримували в підземеллі будинку в'їта¹⁸, а також у вежах замку¹⁹. У Володимирі в якості буцегарень теж слугували в'їтівський будинок, крім того Зап'ятницька і Засмоцька надбрамні вежі²⁰, комора на Ринку²¹. З побудовою у місті ратуші зло-

²² Там само, С. 427-428.

²³ Білоус, Н. (2007). Відносини київської міської влади з воєводами в 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади. Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 7, С. 73.

²⁴ Козицький, А., Білостоцький, С. (2001). Кримінальний світ старого Львова. Львів: Афіша, С. 43-49; Гранкін, П. (2010). Статті (1996–2007), Львів: Центр Європи, С. 34-39.

²⁵ Розмір сажня у різний час відрізнявся. Так, у Великому князівстві Литовському один сажень дорівнював 152 см, а у Російській імперії для вимірів використовували переважно казенний сажень (216 см). Смолій, В. (ред.) (2012). Енциклопедія історії України: у 10 т. Т. 9, Київ: Наук. думка, С. 422.

²⁶ Ківалов, С. (ред.) (2004). Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. Одеса: Юридична література, С. 141.

²⁷ Там само, С. 286.

²⁸ Шемученко, Ю. (ред.) (1997). Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. Київ, С. 105.

²⁹ «Колодника же, который бы на самом ділі, смертной казни подлежащомъ... должны урядники или надсмотрщики с караулными какъ найкрепчае беречь, и могутъ, оковавъ оного в железа и цепами, в особенномъ какомъ заключеніи, где протчихъ колодниковъ» не сажають...» Там само, С. 107-108.

³⁰ На мою думку, ця тричленна структура дуже подібна до психоаналітичної інтерпретації особистості Зигмунда Фрейда, де вона складається з трьох складових: «Я» (верхня тюрма, куди потрапляли за дрібні порушення, які могли трапитися з будь-ким у повсякденному житті), «Воно» (нижня тюрма, де утримували вбивць, розбійників, святотатців і т.д., тобто там перебували злочинці, саме існування яких приховують від людських очей) та «Над-Я» (порушники, вину яких доведено, тобто «Воно», яке утримувалися під постійним наглядом сторожів у караульних і символізує контроль соціуму над девіацією).

діїв нешляхетського походження почали утримувати у ратушному підклітті («в турме»), а шляхтичів – у ратушній світлиці²². Київ наприкінці XVI ст. мав щонайменше дві в'язниці (замкову та ратушну)²³. У Львові було декілька в'язниць. Для утримання порушників у різний час слугували: «шляхетська» та «гультяйська» вежі Високого Замку, а також перший та верхній поверхи замкового будинку; «судова» башта та приміщення біля надбрамної вежі Низького замку; Руська вежа над Босацькою хвірткою; на першому поверсі ратуші; кімната над входом до будинку магістрату; Галицька брама; при синагозі Нахмановичів²⁴. Отже, з вищесказаного можна зробити висновок про те, що на території Польської держави протягом останньої третини XVI – початку XVII ст. порушників закону тримали частіше за все у замкових вежах або у підземеллях ратуші.

Перед розглядом стану в'язниць у Гетьманщині варто зазначити, що одне з основних джерел правничого устрою, а саме Литовські Статути, «радило» утримувати порушників у замкових вежах. Так, у його третій редакції (1588 р.) у розділі четвертому 31 і 32 статті присвячені тюремному ув'язненню. «...для ліпшого нагляду мають ... в замках і дворах наших наказати побудувати вежі міцні і глибокі, по шість сажон²⁵ у землі, і при тому інші, не в землі лежачі в'язниці, але перш за все [важливо] замки і добре міцне обладнання мати»²⁶. Відповідальність за збереження злочинців лягала на охорону буцегарні²⁷.

Більш детально «тюремне питання» розроблено у «Правах, по которым судится Малоросійській народъ». Підземну будову було названо «сподня», а надземну частину «верхня». По відношенню до обох складових в'язниці використано слово «тюрма», які мали знаходитися «везде при судахъ и урядахъ». Нижня частина слугувала для злочинців, які скоїли кримінальні правопорушення, а верхня – «по делахъ росправочныхъ»²⁸. Також було передбачене існування окремого приміщення для в'язнів, яким загрожувала смертна кара²⁹.

Отже, з правничих книг ми дізнаємося про існування трьох видів місць, де могли утримувати в'язнів – «сподня», «верхня» і окреме приміщення для в'язнів із вироком. Караульні приміщення були не тільки складовою секвестру на папері (вартіві стежили за злочинцями), а й безпосередньо слугували в якості тюрми підвищеного рівня безпеки. Ці три місця утримання арештантів позначали певну градацію скоєних злочинців: 1) підозрювані та особи, які скоїли легкі злочини; 2) винні у тяжких правопорушеннях; 3) особи з другої групи, яким уже винесли вирок³⁰. Я припускаю, що ув'язнення у вежі не набуло суттєвого поширення у містах Гетьманщини, тому місцем утримання злочинців стали ратушні в'язниці. Питання ж про форму, розмір і кількість приміщень у в'язниці було відкритим, а тому міська влада мала вирішувати цю проблему самотужки.

³¹ Слабченко, М. (1909). Мало-руський полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. Одесса: Техник, С. 312-313.

³² Там само, С. 299.

³³ Дядиченко, В. (1959). Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, С. 397.

³⁴ Там само, С. 345.

³⁵ Там само, С. 397.

³⁶ Пашук, А. (1967). Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів: Вид-во Львівського ун-ту, С. 148.

³⁷ Там само, С. 148-149.

³⁸ Коваленко, О. (2015). Полтава XVII – XVIII століть, Київ: Видавець Олег Філюк, С. 120-121.

³⁹ Волошин, Ю. (2016). Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К. І. С., С. 24.

⁴⁰ Сердюк, І. (2014). Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія в Сполії, В. (ред.), Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАНУ, С. 236.

⁴¹ Переважна більшість з яких знаходиться у 51 фондї (Генеральна військова канцелярія) Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (далі – ЦДАК України).

⁴² ЦДАК України. Ф. 51, Оп. 1, Спр. 398, Арк. 2.

⁴³ Там само, Арк. 1.

Вивчаючи проблему розвитку судочинства в Гетьманщині другої половини XVII – XVIII ст. дослідники інколи торкалися й проблеми в'язниці. Так, Михайло Слабченко зауважив факт існування ратушних тюрм³¹, а також відзначив те, що для козаків (нової шляхти) не було створено окремих від простолюдю тюрем³². Вадим Дядиченко зазначив, що він зустрічав у джерелах свідчення про «... різні форми ув'язнення. Винного тримали під вартою в хаті, в сараї, у тюрмі»³³. Він також вказав про утримування арештантів при ратушах³⁴, проте не був певний щодо існування в'язниць у полкових містах³⁵. Автор єдиної в українській радянській історіографії праці про судочинство в Гетьманщині – Андрій Пашук звернув увагу на те, що «невеликі тюрми (остроги) знаходилися при сотенних канцеляріях»³⁶, але в них зазвичай бракувало місця³⁷.

Полтавська дослідниця Оксана Коваленко досить детально охарактеризувала місцезнаходження полтавського полкового секвестру (у центральній частині міста на території фортеці) та його вигляд на основі «Генерального опису Лівобережної України». Він був «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодников землянка одна»³⁸. Аналогічна інформація міститься у працях Юрія Волошина³⁹ та Ігоря Сердюка⁴⁰. Отже, на основі вищеподаних досліджень можна дійти висновку, що під в'язниці використовували різноманітні споруди такі як хата, сарай. Проте існували й «спеціалізовані» тюрми з двочленною будовою. Таким чином, образ секвестру у вітчизняній історіографії залишається малодослідженим.

Варто зауважити, що у кримінальних провадженнях про зовнішній вигляд тюрми зазвичай не повідомлялося. Якщо судове засідання завершувалося успішно, тобто покаранням злочинця – опис в'язниці був необов'язковим. Тому я послуговувався матеріалами, де проілюстровано випадки втеч із секвестрів. Окрім них, я використовував документи полкових канцелярій, в яких просили дозволу у Генеральній військової канцелярії на проведення ремонтних робіт⁴¹. Отже, джерельна база виглядає досить специфічно, через те, що записи створювалися переважно тоді, коли секвестри перебували у занедбаному стані. Окрім того, принаймні поки що, неможливо достеменно з'ясувати як саме виглядали в'язниці у Гетьманщині.

Варто погодитися з твердженням Вадима Дядиченка про утримання злочинців у хатах жителів. Вочевидь така практика могла бути поширеною. Наприклад, коли 1748 р. у Переяславі в результаті пожежі згоріли тюрма і острог⁴², арештантів стали утримувати «в обивателских избах»⁴³. Так, 6 квітня 1749 р. миський городничий Григорій Кошовий повідомляв полкову канцелярію про те, що жодне із уцілілих дерев'яних приміщень у місті не могло втримати наявну кількість колодників. Він радив тимчасово утримувати в'язнів у вцілілій кам'яній скарбниці з залізними дверима і ґратами на вікнах⁴⁴. Полкове правління надіслало цю пропозицію до Глухова, проте ініціатива була відхилена Генеральною військовою канцелярією, бо кам'яниця знаходилась у власності Лейб-кі-

⁴⁴ Там само, Арк. 1.

⁴⁵ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 9482, Арк. 11.

⁴⁶ Посада поліцеймейстера була введена за правління Петра I в Санкт-Петербурзі у 1718 р., а згодом і в Москві. Повсюдного поширення вона набула лише у 1782 р. з прийняттям Катериною II «Уставу благочиння». Поліцеймейстери перебували лише в губернських містах, а в повітових аналогічні обов'язки виконували городничі. У Глухові на середину XVIII століття теж існувала посада поліцеймейстера у Гетьманщині, проте її було ліквідовано. Талдикін, О. (1999). Поліція Гетьманщини і Запорізької Січі в другій половині XVIII ст. Вісник університету внутрішніх справ, Вип. 9. Харків, С. 216.

⁴⁷ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 2091, Арк. 1.

⁴⁸ Спроба втечі 14 гайдамак з секвестру у Чернігові в 1751 р. див. Бутич, І. (ред.) (1970). Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. Київ: Наукова думка, С. 187-189.

⁴⁹ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 1, Спр. 595, Арк. 3.

⁵⁰ Там само, Арк. 3.

⁵¹ Проте прислали до Ніжина, судячи з документу, 34 арештантів. ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 10736, Арк. 6.

⁵² Там само, Арк. 3зв.

⁵³ (2008). Опис міста Ніжина 1766 року. Ніжинська старовина, Вип. 7(10). Київ, С. 17.

расирського полку. Через це злодіїв продовжували тримати «...в избе козака второй полковой сотні Максима Надточья»⁴⁵.

Лубенський секвестр, очевидно, теж не задовольняв усіх вимог які висувалися до в'язниць, як стверджував міський поліцеймейстер міста Лубен, значковий товариш Олександр Шишка у березні 1760 р.⁴⁶ Так, полковий секвестр не міг запобігти втечам злочинців «за дряхлостью его хати и турми и около онаго секвестра острожний палесадь от гнилости валяется, где впредь и более колодниковь содержать невозможно и опасно»⁴⁷. Отже, як бачимо, принаймні у двох полкових містах, стан в'язничних споруд не міг задовольняти ні вимоги законодавства ні, очевидно, практичних потреб.

Віднайдені мною описи Козелецької та Ніжинської в'язниць, створювались у той час, коли ці секвестри були переповнені як «власними» злочинцями, так і гайдамаками спійманими Київським гарнізонним полком. Кількість в'язнів у результаті приїзду «новоприбулих» мала збільшитися у 2–2,5 рази. Тому Ніжинська і Київська полкові канцелярії писали звернення до Генеральної канцелярії з проханням змінити вибір місця утримання гайдамак. Для аргументації своєї позиції було додано описи секвестрів зі скаргами на брак простору й непридатність приміщень, з яких, нібито, можна було легко втекти⁴⁸.

Згідно з указом Київської губернської канцелярії до в'язниці у Козельці, восени 1751 р., мали перевезти понад 30 гайдамаків. Київська полкова канцелярія намагалась противитись цьому, стверджуючи, що «Секвестрь же полковий здешний в давних годах на малое число душь построенный в ... крайнюю обетшалость и дряхлость за старостию пришель»⁴⁹, і він не міг втримати злочинців від втеч. У зв'язку з цим, полкове правління пропонувало губернській канцелярії відремонтувати в'язницю або ж обрати іншу⁵⁰.

До Ніжинського полкового секвестру наприкінці 1750 р. мали надіслати 44 гайдамаків⁵¹. Полкові урядовці, так само як і їхні сусіди вважали, що Ніжинська в'язниця не підходить для утримання таких небезпечних злочинців. Свою позицію вони аргументували тим, що «... понеже в полковомъ Нежинском остроге имеется только две малихъ избы в коих содержится по важнымъ криминальнымъ деламъ колодниковъ и арестантовъ человека двадцати ... в таковыхъ двухъ малихъ избахъ отнюдь вместится не могутъ». Через брак місця було запропоновано поселити розбійників до магістратської в'язниці, яка, судячи з опису, виглядала трохи краще: «...имеется обширные и крепкие четири турми в коихъ по известию важныхъ колодниковъ обретаются не малое число при онихъ же ратушнихъ турмахъ учреждени городовіе наемніе сторожі, а особливо определяются з цеховихъ людей надежніе караульні»⁵².

Через 16 років, коли у Ніжині проводили Генеральний опис, стан полкової в'язниці практично не змінився: «Острогъ вокругъ обнесенной дубовимъ полисадомъ внутри деревяніе старые избы 2 где содержатся колодники подле оной караульня ветхая 1». Натомість у магістратській в'язниці з чотирьох лишилась одна «...изба деревянная старая для содержания колодниковъ»⁵³.

Ще наприкінці жовтня 1737 р. Генеральний військовий суд звертався до тодішнього голови Правління гетьманського уряду

⁵⁴ До прохання додавалася відомість, яка свідчила про неефективність існуючої системи охорони в'язниці. У ній повідомлялось про всі випадки втеч за 1737 рік. На жаль, тексту самої доповіді у справі не записано. ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 7072, Арк. 9.

⁵⁵ Там само, Арк. 9.

⁵⁶ Мається на увазі до 1738 р., коли відбувався допит.

⁵⁷ імовірно за все дах. Там само, Арк. 10.

⁵⁸ Там само, Арк. 10.

⁵⁹ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 6298, Арк. 5.

⁶⁰ Там само, Арк. 5.

⁶¹ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 12231, Арк. 2.

⁶² Мається на увазі дах тюремних хат та приміщення для вартових.

⁶³ ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 13312, Арк. 2.

⁶⁴ Ківалов, С. (ред.) (2004). Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. Одеса: Юридична література, С. 143.

⁶⁵ Відповідно до нього, влада Гетьманщини мала максимально швидко відправити всіх злодіїв, засуджених до смертної кари або заслання, до Глухова, а звідти у балтійський порт Рогервік. ЦДІАК України, Ф. 51, Оп. 3, Спр. 11041, Арк. 1-2.

Генерал-аншефа Івана Барятинського з проханням про побудову нового острогу і тюрми в Глухові. Підставою для цього були регулярні втечі в'язнів⁵⁴. Вагомим аргументом на користь побудови була інформація, подана до Генерального суду глухівським тюремним отаманом Степаном Дзюбою, який заявляв, що охорона не може виконувати службові обов'язки, оскільки тюрма «тесна и худа в которой стени инние от ветхости погнили»⁵⁵. До того ж він скаржився, що навколо в'язниці не було огорожі.

Доки представники влади переймалися побудовою нової бучегарні, арештанти продовжували втікати. Як наслідок, персонал тюрми віддали на допит. Згідно зі свідченням тюремного отамана, ще раніше⁵⁶ колодники намагалися втекти, «турму попрорезовали» у чотирьох місцях. Окрім того, у секвестрі майже повністю прогнила підлога і верхній «помост»⁵⁷. Це давало можливість в'язням не лише різати, а й проломлювати трухле дерево. Крім того, в секвестрі існувало «вікно», яке утворилося від прорізування арештантами паль. Незважаючи на те, що його «залатали», колодники прорізали в ньому два бруси й продовжили втечі⁵⁸.

Не кращим був і стан караульних приміщень у столиці Гетьманщини. Капітан Глухівського гарнізонного полку Іван Шипов у тому ж таки 1737 р. просив генерала Івана Барятинського побудувати в місті міцний острог, а також звести нові приміщення для караулу⁵⁹. Прохання супроводжувалося описом караульних приміщень. Також у документі є згадка про утримання злочинців у приміщеннях для вартових: «При Глуховском гарнизоне ... близ Гобвахть караульная Афицерская светлица с комнатою и ... при ней одна афицерская і салдацкая караульная черная ізба в которой содержатся і колодники і оные какъ афицерская так і жолдацкая караульная ізбы чрез много прошедшие годъ весма обветшались от чего ... от дождей бывает.. весма великая течь к тому жь весма же безопасно есть чтоб вовремя ветренных дней оные караульные совсемь неразвалились і тим бы імеющихся в них караульных і колодников от чего Богъ сохрани не передалило...»⁶⁰.

Схоже виглядав і Полтавський секвестр. Попри те, що у 1754 р. полкову в'язницю ремонтували, станом на жовтень місяць цього року, вона все ще залишалась без даху⁶¹. Окрім колодників, від опадів і вітру страждала й охорона: «...за наступившим зимним временем по крайнемъ в них⁶² надобности для колодниковъ и караульныхъ казаковъ, коимъ местится негде было...»⁶³. Не дивлячись на такі жахливі умови утримання в'язнів, послаблення умов арешту було заборонено. Зокрема, не можна було переводити в'язнів з нижньої до верхньої тюрми та влаштовувати для арештантів печі⁶⁴.

Траплялися випадки цілеспрямованого використання для утримання арештантів обивательських хат, в якості тимчасових в'язниць. Найчастіше «непрофільні» приміщення застосовували у Глухові. Така практика допомагала столичній владі не розширюючи секвестр утримувати велику кількість колодників. Так, наприкінці 1751 р. кількість арештантів у Глухові зросла з 90 до 130 у зв'язку з наказом імператриці від 16 жовтня 1751 р.⁶⁵. Опис трьох таких квартир залишив у своєму звіті від 8 серпня 1747 р. сержант

⁶⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 20234, Арк. 63в.

⁶⁷ Так само, Арк.9.

⁶⁸ ЦДІАК України, Ф. 51. Оп. 3. Спр. 11041, Арк. 65-66.

⁶⁹ Дату попереднього ремонту будівлі не зазначено.

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2304, Арк. 1.

⁷¹ Полковник Гнат Галаган

⁷² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2304, Арк. 1; На жаль, звіт Прилуцької полкової канцелярії втрачено. Зберігся лише фрагмент, у якому зазначили, що «належащее число дерева и драни для строения ... вивезено». Там само, Арк. 4.

⁷³ Адже за умови самозабезпечення ресурсами звернення до столиці виглядає необов'язковим

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 2091, Арк. 13в.

⁷⁵ Там само, Арк. 2.

⁷⁶ Варто нагадати, що з одного боку місто було сотенним центром, а з іншого – центром Засеймських сотень (1728 р.) і столицею Гетьманщини (1708 р.)

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7072, Арк. 9.

⁷⁸ Там само, Арк. 4.

Глухівського гарнізону Іван Удінов. За його словами, двоє в'язнів перебували «в квартире которая весьма худа и топить невозможно», троє – «в квартире в которой и печи неть»⁶⁶. Ще трьом арештантам пощастило – вони «сидят в квартире теплой»⁶⁷. Отже, умови утримання «на квартирах», були не набагато кращими ніж у секвестрах, а єдиним позитивним фактором у такій формі ув'язнення була відсутність тісноти.

На середину XVIII ст. одним із напрямів заслання для злочинців з Гетьманщини були цегельні заводи в Батурині. Однак у місті не існувало в'язниці, тому батуринський сотник звернувся до Генеральної канцелярії з проханням влаштувати острог. Проте гетьман Кирило Розумовський відмовив. На його думку, колодники мали утримуватися в хатах, як раніше, і територію навколо будівель огорожувати палями не потрібно⁶⁸.

Що ж до відновлення занедбаних споруд, то у використаних мною джерелах вдалося зустріти три способи забезпечення коштами ремонтних робіт. Перший полягав у повному самозабезпеченні полками побудови в'язниць. Наприклад, у такий спосіб 1727 р. було відремонтувано секвестр у Прилуках. Як писала полкова старшина в повідомленні до полковника Гната Галагана, караульня і буцегарня «пред тимь з целого полку Прилуцкого деревнею были устроенны». Він, зокрема, просив Генеральну військову канцелярію видати указ, щоб матеріали на побудову в'язниці, як і раніше⁶⁹, прислав весь полк⁷⁰. Владні інституції у Глухові підтримали таку традицію («чтобь онь⁷¹ если прежде таковое обикновение было рясно ложиль на полчань на кого надлежатимет») ⁷².

Ремонт Лубенського секвестру в 1760 р. відбувався подібним чином. Лубенське полкове правління так само звернулося до Генеральної військової канцелярії з проханням⁷³ видати відповідний указ, щоб заможні козаки та власники сіл і хуторів не проігнорували вимогу про видачу матеріалів⁷⁴. У відповідь з Глухова прийшов наказ «означенний острогь какь... возможно старатся нне подчинить и исправить», а також дізнатися суму коштів потрібну на відбудову в'язниці⁷⁵.

Схожими були обставини ремонту Глухівського секвестру⁷⁶. Заходи з його оновлення так і не були закінчені за головування генерала Івана Барятинського, а продовжилися за його наступника генерала Олександра Румянцева. На початку березня 1738 р. Генеральна канцелярія надіслала йому донесення, в якому повідомила про прагнення оновити столичний секвестр⁷⁷. У травні цього ж року вона звернулася до Глухівської сотенної канцелярії з вимогою надати інформацію про те, хто саме побудував існуючу в місті тюрму і вказати можливе місце для нової. Прохали також повідомити де брали ліс і скільки його витратили, хто надавав підводи, скільки потрібно матеріалів для зведення нової тюрми. У планах було побудувати «пространній острогь», а в ньому – «немаліе две изби»⁷⁸.

Сотенна канцелярія, спираючись на «сказки старинцов сотни Глуховской» козаків Трохима Антюшенка і Тихона Бичка, склала відповідь, у якій повідомлялось, що в'язниця була побудована

⁷⁹ Слід зауважити, що після переїзду у Глухів державних органів влади, судячи з усього, секвестр не було розширено. Адже зазвичай у сотенних містах кількість арештантів була невеликою. Тому дивує той факт, що ремонт в'язниці у 1738 р., яка мала бути найбільш «заселеною» на теренах Гетьманщини, виконувався лише на матеріальній базі жителів Глухівської сотні без залучення для побудови ресурсів із Засеймських сотень або решти міст і сіл Гетьманщини.

⁸⁰ На українських землях, які ввійшли до Російської імперії протягом кінця 17 – поч. 19 ст. запроваджено російські одиниці вимірювання. Ймовірно, в даному документі мали на увазі казенний сажень, який дорівнював 216 см. Смолій, В. (ред.) (2012). Енциклопедія історії України. Т. 9. Наук. думка, С. 422. Тобто, палі мали бути довжиною 10,8 м.

⁸¹ Вершок – російська міра довжини; 1 вершок складав приблизно 4,4 см. Мельничук, О. (ред.) (1982). Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1: А – Г. Київ: Наук. думка, С. 362.

⁸² Тобто майже 6,5 м.

⁸³ Я припускаю, що тут під дошками мається на увазі соснова дрань (див. далі).

⁸⁴ Клоки – це волокно з льону і конопель, яке використовували для утеплення приміщень. Білодід, І. (ред.) (1973). Словник української мови: в 11 тт. Т. 4: І – М. Київ: Наукова думка, С. 189.

⁸⁵ Тобто 15 на 21,5 м. ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 7072, Арк. 5.

⁸⁶ За даними Михайла Гернета у Чернігівській губернії в останній чверті XVIII ст. площа острогів складала: Чернігів – 425 кв. сажнів; Сосниці – 100 кв. сажнів; Стародуб – 288 кв. сажнів; Ніжин – 289 кв. сажнів; Козелець – 400 кв. сажнів; Прилуки – 169 кв. сажнів; Зіньків – 484 кв. сажні. Глухівський секвестр мав площу 256 кв. сажнів. Таким чином, Глухівський острог принаймні один раз після зведення його у 1738 р. повністю перебудовувався і його площу було збільшено. Проте, дивує той факт що колишній столичний острог менший за Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Козелецький. Окрім того, приголомшують розміри Зіньківського острогу, який був більшим за відповідні споруди колишніх полкових міст. Гернет, М. (1951). История царской тюрьмы. Т. 1. Москва: Государственное издательство юридической литературы, С. 247.

⁸⁷ Якщо ширина колод дійсно складала 22 см (5 вершків).

⁸⁸ Про існування такої практики згадано у праці Михайла Гернета. Гернет, М. (1951). История царской тюрьмы. Т. 1. Москва: Государственное издательство юридической литературы, С. 247.

⁸⁹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12231, Арк. 2. Процитований поділ було вказано у ордері Генеральної канцелярії від 1746 р., який було згадано в цій справі від 1754 р.

коштом Глухівської сотні⁷⁹. Також вказувалось, що раніше існував острог поблизу тюрми. Його теж збудували місцеві козаки та посполиті. Ліс було взято на землі «войскової свободной». Для побудови нової в'язниці, згідно з розрахунків, було необхідно: 500 дубових палей довжиною п'ять сажнів⁸⁰ шириною 5 вершків⁸¹, 200 одиниць дубового бруса розміром у 3 сажні⁸² на дві хати, три тисячі дров⁸³, клоков⁸⁴ пар двадцять п'ять сто». На думку місцевих урядників, підходив майданчик поблизу Путивльської вежі розміром у 10 на 7 сажнів⁸⁵ і загальною площею 70 квадратних сажнів⁸⁶. Отже, периметр загорожі складав 73 м, а площа 322,5 м². За умови, що підрахунки вірні, то на побудову частоколу необхідно було витрати 332 колоди⁸⁷. Я припускаю, що залишок планували використати для оновлення нижньої тюрми або клялися горизонтально позаду вертикально поставлених палей для більшої міцності острогу⁸⁸.

Випадок з ремонтом Полтавського секвестру у 1754 році є прикладом другого варіанту проведення робіт, коли основне матеріальне навантаження було покладене на жителів полку, проте частину витрат покрила Військова скарбниця. Полтавській полковій канцелярії було наказано «на постройку оногo секвестра и турми потребно число дерева расположить на всех полку здешнюю козаковъ та посполитих ... потому за собраниемъ з некоторых сотень оногo дерева тотъ секвестръ делается...»⁸⁹. Однак згодом Полтавська полкова канцелярія прохала виділити їй 15 рублів зі столиці на покупку гонти і гвіздків «для кришки показанного секвестра»,

⁹⁰ Гонт – це покрівельний матеріал у вигляді тонких дошок. Мельничук, О. (ред.) (1982). Етимологічний словник української мови: в 7 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, С. 561.

⁹¹ Дрань соснова – невеликі дерев'яні дошки, які використовувалися для покрівлі споруд. Рудзкий, А. (ред.) (1905). Полная Энциклопедия Русского Сельского Хозяйства и соприкасающихся с ним наук в XII т. Т. 9: Солонцы – Теневыносливость древесных пород., СПб.: Типография Императорской Академии наук, С. 173-174.

⁹² ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 12231, Арк. 2.

⁹³ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 13312, Арк. 2.

⁹⁴ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 17958, Арк. 2.

⁹⁵ Там само, Арк. 2.

⁹⁶ Там само, Арк. 2.

⁹⁷ Відповідно до підрахунків, вартість однієї палі складала 60 копійок. Аналогічно коштувала сотня гонти.

⁹⁸ Волошин, Ю. (2011). «Для точного исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.). Краєзнавство, Вип. 1, С. 59-60.

тому що «гонт⁹⁰ ... здешнемь неделається и драні сосновой⁹¹ неимеється взять ниоткуда»⁹². У зв'язку з тим, що гроші із Глухова до Полтави не були надіслані швидко, місцева полкова канцелярія була змушена використати фінанси полчан. Було куплено «... гонти тысяча семсотъ пятьдесятъ ... в разних полтавских полковых обывателей з взятых в займи денег ценою за 8 р. 57 коп. и гвоздяхъ на зукритку...»⁹³.

Третій варіант організації ремонтних робіт проілюстровано у випадку, знову ж таки, полтавської в'язниці. 12 липня 1763 р. до полкового суду звернувся городничий Іван Савченко. На той момент полтавська в'язниця була у жахливому стані. «Острожніе полкового Полтавского секвестра пали заданій устроєнія при самом деле пришли в изгнилост такъ что в случае великой бури колеблются и опасно дабы не розвалились. До верхней турми и козачей избы в многих местах впала гонта и под время дождю бываетъ течь»⁹⁴. На його думку, для ремонту секвестру було потрібно «гонти трехсотъ а паль четырехсотъ дабы вокруг секвестра .. и от артилерного двора... таковыми ж палями обнести»⁹⁵.

Донесення городничого передали до Полтавської полкової канцелярії, яка наказала зробити «освидетельствованіе» про кількість необхідних матеріалів і грошей на ремонт споруди⁹⁶. У результаті огляду було вирішено, що потрібно придбати 230 палей довжиною п'ять сажнів на заміну старих по периметру споруди, а на місці стику артилерійського двору з острогом ще 160 колод. Також на помост верхньої тюрми було потрібно 34 колоди довжиною в 4 сажні. Проте для заощадження коштів місцева влада вирішила не купувати нові, а використати найбільш придатні зі старих палей. Окрім того була потреба в гонті на дах секвестру і караульної хати. На закупівлю потрібного матеріалу планували витратити 235 рублів 80 копійок⁹⁷. Завершується справа ордером Генеральної канцелярії в Канцелярію Малоросійських зборів про виділення коштів, який було видано взимку 1764 р. Проте, залишається загадкою, чи такий масштабний ремонт в'язниці було проведено. Адже якщо згадати процитований вище опис полтавського секвестру із Генерального опису, зроблений восени 1765 р.⁹⁸, то складається враження, що споруда не була оновлена або ремонтні роботи були значно меншими.

Таким чином, секвестри полкових міст і Глухова на середину XVIII ст. склалися з острогу, верхньої (1–2 хати) і нижньої тюрми та караулень. Іноді використовувалися «непрофільні» приміщення для арештантів. Досить часто в'язниці перебували у занедбаному стані. Щодо репрезентативності джерел, то, як на мене, вони відтворюють загальну ситуацію. Природні фактори постійно знищували дерев'яні споруди, навіть за умови відсутності пожеж. Практика часткового ремонту в'язниць не могла вирішити проблему і за деякий час знову виникала необхідність оновлення будівель. Потрібно також враховувати, споруда значно швидше ставала непридатною через постійні спроби втечі злочинців, проламавши дерев'яні стіни хати та острогу.

Варто відмітити, що існували три шляхи забезпечення матеріалами будівництва або ремонту тюрми. У першому випадку ресур-

си брали у мешканців полку на основі розподілу місцевої полкової канцелярії; у другому використовувалися гроші із казни лише на ті матеріали, яких не було у обивателів полку; третій варіант – Військовий скарб покривав повністю всі витрати. Вартість майже повного ремонту полкової в'язниці (Полтава 1764 р.) у розмірі 235 рублів 80 копійок ілюструє, що оновлення секвестрів було доволі затратним незалежно від джерела фінансування.

Прагнення правлячих кіл Гетьманщини у відносинах із Московською державою до збереження судочинства за своїми «правами і вольностями» зумовило закріплення практики утримання злодіїв при ратушах. Ув'язнення мало превентивний характер (на час слідства або до винесення вироку) і не несло в собі карально-го смислу. Такий порядок утримання злодіїв у Гетьманщині протягом XVII–XVIII ст. унеможливив появу нових пенітенціарних установ, наприклад, робітничих домів, котрі в той час набули поширення у Європі.

Варто відзначити, що у досліджуваній період відбулася певна еволюція вигляду місць позбавлення волі. Так, в'язниці у полкових містах Гетьманщини розташовувалися не у підвалах ратуш, а поруч з адміністративними будівлями на центральній площі. Ймовірно це було пов'язано зі зростанням кількості в'язнів, адже полкові суди виносили вироки у справах про правопорушення жителів усіх сотень полку, а не лише адміністративного центру. Більш суттєві перетворення у практиці позбавлення волі, а також зміни просторово-побутових умов секвестрів у Гетьманщині, на мою думку, не могли відбутися. Хоча норми російського права та царські укази впливали на життя «Малоросії», однак практично не стосувалися порядку утримання колодників. Окрім того, перебування злодіїв у в'язницях на російських землях не суттєво відрізнялися від «вітчизняних». Лише із поширенням ідеології Просвітництва та глибшою інкорпорацією території Гетьманщини до Російської імперії стала можливою трансформація практики позбавлення волі.

References

- (2008). Opys mesta Nizhyna 1766 roku, Nizhynska starovyna, Vyp. 7 (10), K., S. 15-209.
- Adamczek, T. (2011). O karze pozbawienia wolności w orzecznictwie krakowskiego sądu grodzkiego w XVIII wieku uwag kilka, *Z Dziejów Prawa*, T. IV (12), S. 51–67.
- Bartoszewicz, A. (2014). Ratusz w małych miastach polskich w XV–XVI wieku, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, T. LXXIV, S. 161–172.
- Bieda, J. (2015). Cele i organizacja więzienia zakładów karnych w I Rzeczypospolitej, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Historica*. 94, s. 77–90.
- Bilodid, I. (ed.) (1973). Slovník ukrajskoi movy: v 11 t. T. 4: I – M. K., Naukova dumka, S. 189.
- Bilous, N. (2007). Vidnosyny kyivskoi miskoi vlady z voievodamy v 1559–1648 rr. Sproby obmezhenia avtonomii miskoi hromady. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, Vyp. 7, S. 67–82.

- Butych, I. (ed.) (1970). *Haidamatskyi rukh na Ukraini v XVIII st. Zbirnyk dokumentiv*. K., Naukova dumka.
- Diadychenko, V. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st. K., Vyd-vo AN URSR.*
- Dunbabin, J. (2002) *Captivity and Imprisonment in Medieval Europe, 1000–1300*, New York, Palgrave Macmillan.
- Ekirch, R. (1985). *Bound for America: A Profile of British Convicts Transported to the Colonies, 1718–1775*, *The William and Mary Quarterly*, Vol. 42, No. 2, Pp.184–200.
- Fuko, M. (1998). *Nahliadaty i karaty: narodzhennia viaznytsi*. K., Osnovy.
- Geltner, G. (2006). *Medieval prisons: between myth and reality, Hell and Purgatory*. *History compass*. Vol. 4, Pp.261–274.
- Gernet, M. (1951). *Istoriya tsarskoy tyurmyi*. T.1., Gosudarstvennoe izdatelstvo yuridicheskoy literatury, Moskva.
- Grankin, P. (2010). *Statti (1996–2007)*. Lviv, Tsentr Yevropy.
- Ignatieff, M. (1978). *A Just Measure of Pain: The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750–1850*. New York, Pantheon Books.
- Ignatieff, M. (1981). *State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishment*. *Crime and Justice*. Vol. 3, Pp. 153–192.
- Janicka, D. (2003). *Więzienia w Toruniu w XVIII-XX wieku*. *Rocznik Toruński*, T.30, 2003, S. 85–114.
- Kivalov, S. (ed.) (2004). *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: U 3 t. – Tom 3. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1588 roku: U 2 kn. Kn. 2*. Odesa, Yurydychna literatura.
- Kovalenko, O. (2015). *Poltava XVII – XVIII stolit’*. K., Vydavets Oleh Filiuk.
- Kozytskyi, A., Bilostotskyi, S. (2001). *Kryminalnyi svit staroho Lvova*. Lviv, Afisha.
- Kravchenko, V. (2009). *Ratusha u samovriadnomu zhytti hromady mista Volodymyra v kintsii XVI stolittia*. *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk*, Vyp. 13/14, S. 417–456.
- Langbein, J. H. (1976). *The historical origins of the sanction of imprisonment for serious crime*, *Journal of Legal Studies*, Vol. 5, Pp. 35–63.
- Melnychuk, O. (ed.) (1982). *Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: v 7 t. T. 1: A – H*. K., Nauk. dumka.
- Morris, N. & Rotman, D. Dzh. (red.) (2009). *Oksfordska istoriia viaznytsi*. K., Vsesvit.
- Moshak, M. (2016). *Opys Kamianetskoho zamku 1570 roku, yak nove dzherelo dlia vyvchennia skladu ta ustroiu serednovichnoi zamkovoï zalohy v Zavalniuk, O. (red.), Kamianets-Podilskyi u konteksti ukrainsko-yevropeiskykh zviazkiv materialy IV mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kamianets-Podilskyi, 17–18 travnia 2012 r. Kamianets-Podilskyi, PP «Medobory-2006», S. 30–41.*
- Mykhailovskyi, V. (2008). *Opysy kamianetskoho ta letychivskoho zamkiv 1613 r.*, *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky*, T. 18. Kamianets-Podilskyi, S. 98–116.
- Pashuk, A. (1967). *Sud i sudochynstvo na Livoberezhnii Ukraini v XVII–XVIII st. (1648–1782)*. Lviv, Vyd-vo Lvivskoho un-tu.
- Rothman, D. J. (1971). *The discovery of the asylum: Social order and disorder in the New Republic*. Boston and Toronto, Little, Brown and Company.
- Rudzkiy, A. (ed.) (1905). *Polnaya Entsiklopediya Russkogo Selskogo Hozyaystva i soprikasayushchysya s nim nauk v XII t. T. 9: Solontsyi –*

Tenevynoslivost drevesnyih porod. SPb., Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk.

Serdiuk, I. (2014). Polkovi mista Hetmanshchyny v druhii polovyni XVIII st.: ekonomika ta demohrafiia v *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII–XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*. K., Instytut istorii Ukrainy NANU, S. 231–270.

Shemuchenko, Yu. (red.) (1997). Prava, za yakymy sudytsia malorosiyskyi narod. 1743. K.

Shtanko, O. (2015). «Mistse publichne, de spokii ta poriadnist zakhovany my ye»: ratusha v retseptsii lutskykh i volodymyrskykh mishchan XVI – pershoi polovyny XVII st. v Syliuk, A. & Pykaliuk, V. (red.) *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Misto Volodymyr-Volynskiy ta Pobuzhzhia u svitovii ta ukrainskii istorii. Uspenskyi sobor v istorii mista Volodymyra-Volynskoho ta Ukrainy. Materialy Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavechoï konferentsii, prysviachenoï 1000-richchii pamiaty kyivskoho kniazia Volodymyra Velykoho ta 860-y richnytsi pochatku budivnytstva Uspenskoho soboru, m. Volodymyr-Volynskiy, 23 zhovt. 2015 r.*, Lutsk, S. 107–110.

Slabchenko, M. (1909). Malorusskyi polk v admynstratyvnom otnoshenyy: Ystoryko-yurydycheskyi ocherk. Odessa.

Smolii, V. (ed.) (2012). Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. T. 9 : Pryl – S. K., Nauk. dumka,

Sobchuk, V. (2012). Kremenetskyi zamok v Sobchuk, V. (red.) *Studii i materialy z istorii Volyni*. Kremenets, Kremenetsko-Pochaivskiy DIAZ.

Spienburg, P. (2007). *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and Their Inmates in Early Modern Europe*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Starchenko, N. (2007). Vbyvstvo kniaziv Chetvertynskykh 1576 r.: sudovy protses ta zamyrennia na Volyni v kintsi XVI st., Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii, Vyp. 7, S. 83–110.

Starchenko, N. (2014). Chest, krov i rytoryka. Konflikt u shliakhetskomu seredovyskhi Volyni (druga polovyna XVI–XVII stolittia). K., Laurus.

Taldykin, O. (1999). Politsiia Hetmanshchyny i Zaporizkoi Sichi v druhii polovyni KhVIII st., Visnyk universytetu vnutrishnikh sprav, Vyp. 9, Kh., S. 215–221.

Voloshyn, Yu. (2011). «Dlia tochnaho yschyleniia y svedeniia vseho malorossyiskaho naroda»: provedennia Rumiantsevskoho opysu v polkovomu misti Poltavi (1765– 1766 rr.), *Kraieznavstvo*, Vyp. 1, S. 56–71.

Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltavy druhoi polovyny XVIII st. K., K.I.S.

Andrii Saponov

REGIMENTAL PRISON IN HETMANATE: APPEARANCE AND CONDITION OF BUILDING IN THE MIDDLE OF THE XVIII CENTURY

The article attempts to investigate a condition of the buildings for the prisoners and guardians in the middle of the XVIII century in the regimental prisons of the Hetmanate and in Hlukhiv. Prison was an important public building in the early modern towns. Good condition of the walls of the jail was a guarantee of successful punishment for the thieves and the prevention of new offenses.

In the legal sources (in the Statutes of the Lithuania and in the Laws by Which the Little Russian People Are Judged), there are three types of places where prisoners could be held – the “lower” and “upper” prisons and a separate room for convicted prisoners. The appearance of prisons in domestic

historiography is poorly researched and untold. The studies indicate that various types of buildings were used as a prison, such as a hut, a shed. However, sometimes researchers mentioned about the prisons with a binary structure (upper and lower).

Typically, in criminal proceedings, the appearance of prisons was not reported. If the court session ended successfully, that is punishment of the thief, then the description of the prison in the document was unnecessary. Therefore, the author used the materials, which illustrated the cases of escapes from the prisons. In addition to them, the researcher used the documents of the regimental offices, in which they requested permission from the capital authorities to carry out repair works.

As a result of the study it was found that the prisons of the regimental cities and Hlukhiv in the middle of the XVIII century usually consisted of a prison, an upper (1-2 huts) and a lower jail and a building for security. Sometimes houses of local residents were used to hold the prisoners. Regardless of the location of criminals, prisoners regularly suffered from weather (cold, snow, rain). Not much better were the conditions for service in the guardians of the prisoners.

Natural factors constantly destroyed wooden structures, even in the absence of fires. The fence around the prison and its walls over time was rubbed and criminals were given the opportunity to escape. It is worth noting that the construction became much more unusable due to constant attempts to escape criminals. The practice of partial repair of prisons could not solve the problem and for some time again there was a need to upgrade the institution.

According to the author, there were three ways of providing materials for the construction or repair of prisons. In the first case, resources were taken from the residents of the regiment on the basis of distribution, which was conducted by the regimental office with the consent of the capital authorities. In the second - the money from the treasury was used only for those materials that were not in the inhabitants of the regiment. The third option for carrying out repair works was that the state treasury assumed the funds for the purchase of all materials.

Key words: *Hetmanate, regimental cities, jail, prisoners, prison.*